

Jan David (1546-1613): Een Kortrijkse jezuiet en zijn praktische demonologie

In 1602 verscheen bij Plantijn en Jan Moerenthof te Antwerpen een anoniem traktaat, getiteld *Schild-Wacht tot seker Waerschouwinghe Teghen de valsche Waerseghers / Tooveraers / ende dergelijcke ongoddelijckheydt*. Een jaar later werd het opnieuw gepubliceerd door dezelfde drukkers, maar dan als deel van een andere publicatie, namelijk *Christelijcken Waersegher. De principale stucken van t'Christen Geloof en Leven int cort begrijpende. Met een Rolle der Deugdsaemheyte daer op dienende. Ende een Schildt-Wacht teghen de valsche Waerseghers, Tooveraers, etc.* Dit keer werd de auteur wel vermeld, met name de jezuiet Jan David.¹

Jan David, geboren te Kortrijk in 1546 en gestorven te Antwerpen in 1613, trad in 1582 als zesendertigjarige in bij de jezuietenorde. Voordien was hij parochiepastoor te Kortrijk. David was zowel een man van de pastoraal (catechese, opvoeding, prediking, bestuur) als een veelschrijver².

Als telg van een welgestelde Kortrijkse familie schreef hij zich in 1564 in op de rol van de Universiteit van Leuven. Hij beëindigde in vier jaar zijn studies filosofie en volgde daarna aan het Heilig-Geestcollege als jonge «magister artium» theologie. Het is hier dat hij kennis maakte met twee belangrijke figuren die zijn verdere leven zouden beïnvloeden, namelijk Cornelius Jansenius (1510-1576) en diens oudere landgenoot Petrus Simons die de tweede bisschop van Ieper zou worden (1585-1605). In 1568, toen Jansenius bisschop van Gent werd, nam hij David in dienst als zijn

1 D. VANYSACKER, 'Jan David S.J., Schild-Wacht (1602)', in: P. BEGHEYN, B. DEPREEZ, R. FAESEN & L. KENIS, *Jesuit Books in the Low Countries 1540-1773. A Selection from the Maurits Sabbe Library*, Leuven, 2009, p. 4-7.

2 Meer biografische gegevens vindt men, onder andere, bij J. ANDRIESSEN, Art. 'Joannes David', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, vol. I (1964), kol. 377-383; IDEM, 'Leven en werk van Johannes David s.j.', in: *West-Vlaanderen*, 12 (1963), p. 220-224; IDEM, 'Pater Joannes David S.J. (1546-1613)', in: *Ons Geestelijk Erf*, 30 (1956), p. 113-155.

secretaris. Twee jaar later zou diezelfde Jansenius David tot priester wijden in Oudenaarde.

In de periode 1571-1577 bekleedde David de functie van regent aan het Heilig-Geestcollege te Kortrijk. Daar kregen weeskinderen onderricht, verblijf en eten op kosten van de stadsmagistraat. In 1575 werd David benoemd tot scholaster van de stad en nog eens twee jaar later tot pastoor van het zuidelijke deel van de Sint-Martinusparochie. Het is gedurende die jaren dat de politieke en religieuze agitatie in de Zuidelijke Nederlanden een hoogtepunt kenden. Toen Kortrijk in 1578 in handen viel van de hervormers, werd David als één van de eersten uit de stad verbannen. Hij moest voor enkele jaren in Dowaaï verblijven. In zijn verbanningsoord trad de Kortrijkse pastoor in contact met leden van de nog jonge jezuïetenorde. Tussen 1580 en mei 1582 keerde hij naar Kortrijk terug, waar hij met behulp van Petrus Simons zijn parochiegemeenschap reconstrueerde via direct contact met de bevolking en de stadsmagistraat en via prediking en opvoeding. Op 26 mei 1582 trok David naar Luik, waar de provinciaal van de jezuïeten hem verwelkomde. Midden zijn tweede proefjaar bij de Compagnie werd David naar zijn geboortestad gestuurd om er te preken en de catechismus te onderrichten. Op 2 mei 1587 werd op zijn vraag en met de steun van zijn provinciale overste, Franciscus Costerus (1532-1619), een jezuïetencollege te Kortrijk opgericht. Tot 1590 was David er rector. Daarna was de Kortrijkse jezuïet op verschillende plaatsen actief: van 1590 tot 1595 was hij overste van het ordehuis te Brussel; van 1598 tot 1602 was hij rector van het jezuïetencollege te Gent; van 1611 tot 1612 opnieuw rector van het jezuïetencollege te Kortrijk; waarna hij zijn leven beëindigde in de stad Antwerpen in 1613. Ondanks zijn administratieve taken was hij vanaf die periode vooral actief op het vlak van het apostolaat en dat zowel via het gesproken als het geschreven woord. David besteeg ettelijke keren de kansel te Kortrijk, Gent, Ieper en te Brussel, waar hij ook catechetisch onderricht verzorgde in drie parochiekerken.

Naast zijn administratieve talenten en zijn apostolaat als prediker en catechist, mag men zeker niet voorbijgaan aan zijn intense activiteit als schrijver. Hij debuteerde te Brussel met *Kettersche Spinnecoppe* (1595), een polemische en sarcastische veroorde-

ling van de ketterse protestanten, maar tegelijkertijd een waarschuwing aan het adres van de veel te zachte of twijfelende medegelovigen. In 1600 verscheen *Christelijcken Bie-Corf der H. Roomscher Kercke*, waarna er nog polemische en apologetische traktaten het licht zagen als *Domp-hooren der Hollandscher Fackel* (1602) of *Den ketterschen vleeschpot der smoorender onkuyscheydt* (1610). Van meer didactische en moraliserende aard waren de werken *Verdicus Christianus* (1601), ook vertaald naar het Nederlands onder de titel *Christelycken waerseggheer* (1603).

Zijn veelvuldige publicaties kunnen omschreven worden als polemisch, didactisch en moraliserend. Zoals uit de titels af te leiden is, schreef David niet enkel in het Latijn, maar hij promoveerde vooral de volkstaal. Zoals het merendeel van de jezuitenliteratuur in de Zuidelijke Nederlanden, bevatten de traktaten van David een middeleeuwse erfenis, waarbij het wereldse genre werd aangepast aan de religieuze noodzaak, waarbij humor een grote rol speelde en diverse media werden aangewend in het zicht van het bereik van een zo ruim mogelijk publiek. Met zijn *Christelijcken Waerseggheer* was David een vernieuwer op het vlak van multimedia en de hyper-tekstualiteit van de jezuitische emblematiek die op een niet-lineaire en gefragmenteerde manier diende gelezen te worden.³

In zijn *Schild-Wacht tot seker Waerschouwinghe Teghen de valsche Waerseggheers / Tooveraers / ende derghelijcke ongoddelijckheydt* van 1602, geschreven tijdens zijn rectoraat van het jezuitencollege te Gent, ontwikkelde David een praktische demonologie die gedeeltelijk beïnvloed was door de kerkvaders Augustinus en Thomas van Aquino.⁴ Net zoals Augustinus beschouwde hij de

3 F. DIETZ, 'Over lezen (van) emblemen. Een nieuw vaderland voor de muzen als bron van interactieve geleerdheid', in: *Nederlandse Letterkunde* 13 (2008), p. 133-143 en K. PORTEMAN, M.B. SMITS-VELDT, *Een nieuw vaderland voor de muzen*, Amsterdam, 2008, p. 294-296.

4 Zie E. AERTS, *Duivelsgeloof in de zeventiende eeuw. Studie aan de hand van demonologische geschriften van Joannes David en Franciscus Costerus* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven) Leuven, KU Leuven, 1999 en D. VANYSACKER, 'Un point de vue de juriste, de théologien ou plutôt de jésuite au service de la Contre-Réforme? L'attitude de Martín Antonio Delrío (1551-1608) et Joannes David (1546-1613) envers la sorcellerie et le mal parmi nous' in: D. VANYSACKER, P. DELSAERDT, J.-P. DELVILLE & H. SCHWALL (red.), *The Quintessence of Lives: Intellectual*

demonen als gevallen engelen en bracht hij het bijgeloof, als een symbolisch systeem, in verband met het heidendom. Van Thomas van Aquino nam hij niet enkel de theorie over van het stilzwijgend pact en het uitgesproken pact tussen de tovenaars en de duivel, maar volgde hij ook diens stelling dat alle tegen-magie even schadelijk was als de toverij zelf. In dit opzicht was de geleerde Heinrich Cornelius Agrippa (1486-1535) in zijn ogen niemand anders dan een slechte tovenaars en een ketter. Voor David gingen hekserij en het ketterse protestantisme hand in hand. Het werk van David situeert zich duidelijk in een polemische fase te midden van de eerste vlagen van de heksenjacht en tijdens de woelige jaren van de contrareformatie. Het traktaat vertelt ons echter niets over de concrete houding van David tegenover de heksenprocessen. Het is nochtans duidelijk dat David hierin beïnvloed werd door tijdgenoten en mede-jezuïeten, met voorop Franciscus Coster(us) (1532-1619) en Martín Delrío (1551-1608). Maar nog meer dan deze laatsten koos David er voor het volk te wijzen op hun persoonlijke misvattingen van God en de Duivel, van het goede en het kwade. Deze waarschuwing van David moet in zijn eigentijdse context geplaatst worden. Het vertrekpunt van de *Schild-Wacht* is de alomtegenwoordigheid van de Duivel. Iedereen in die tijd, zowel de geleerden als het gewone volk, was zich bewust van de invasie van het kwaad. Het grote probleem volgens David was echter dat het kwaad in vele vormen en verschillende manieren aanwezig kon zijn en dat net hiervan de meesten zich niet bewust waren. Vooreerst waarschuwde David de lezer dat de Duivel aanwezig was op een misleidende en subtiele manier. Zijn acties, die in totaal geheim voltrokken werden, moesten gezien worden als deel uitmakend van de tactiek van de Duivel om de menselijke wezens te misleiden. Deze visie van David lijkt dubbelzinnig, gezien zijn waarschuwingen gepaard gingen met een klaagzang over de goedgelovigheid van het volk. Via zijn intermediaire positie tussen de intellectuelen en het gewone volk leek David een ambigu concept aan te hangen betreffende de natuur van religie en van de Duivel.

Biographies in the Low Countries presented to Jan Roegiers Leuven-Louvain-la-Neuve-Turnhout, 2010 (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, 91), p. 63-81.

Ten tweede beargumenteerde David dat de alomtegenwoordigheid van de Duivel onder de mensen impliceerde dat elke individuele gelovige een keuze diende te maken tussen God en de Prins van de Hel. In deze strijd tussen het goede en het kwade zag hij een taak weggelegd voor de geestelijkheid – en dus voor hemzelf persoonlijk, vandaar de titel van zijn traktaat – om de gelovigen bij te staan en hen te wijzen op alle mogelijke valstrikken op de weg naar het spirituele welzijn.

Ten derde beschikte de Duivel, steeds volgens David, over handlangers onder de mensen. De jezuiet viseerde vier verschillende categorieën van mogelijke tovenaars-medeplichtigen: de armen, de melancholici, de verstotenen van de maatschappij, en, tot slot, de geestelijken. De Duivel hield er volgens de jezuiet vooral van om heilige en eerlijke individuen te ‘bekeren’ tot zijn medestanders. Het was zijn manier om aan te tonen dat hij elk levend wezen kon overhalen tot het zondige, het slechte. Zijn uitverkoren doelwitte waren de geestelijken die twijfelden over hun geloof. Zij waren het gevaarlijkste wapen in de handen van de Duivel, gezien ze zeer gemakkelijk een ander lid van de Kerk (een andere geestelijke, maar ook een gelovige leek) konden overhalen tot duivelse activiteiten. Meer dan ooit waren zij het die na hun pact met de Duivel als zogezegde waarzeggers, tegen-tovenaars of genezers de heilige middelen van de Kerk misbruikten. Ze waren inderdaad geestelijken, maar geen officiële exorcisten. Nochtans, aldus David, was de vraag van het volk om door dergelijke tovenaars geholpen te worden zeer groot. De jezuiet besloot dan ook dat het consulteren van dergelijke figuren neer kwam op het toewijzen aan de Duivel wat aan God toekwam. De Duivel was een leugenaar en bedrieger die tegen elke prijs het kwaad wou verspreiden, zelfs al leek het erop alsof hij de mensen hielp.

Deze kritische houding van David ten opzichte van de negatieve rol die door sommige geestelijken gespeeld werd op het vlak van tovenarij en magie in de Zuidelijke Nederlanden wordt bevestigd door het historische onderzoek. Binnen de Katholieke Kerk vormde de geestelijkheid tijdens de late middeleeuwen en de moderne tijd een heterogene groep, elk met zijn eigen visie en persoonlijke motieven. Daarom is het niet te verwonderen dat de geestelijkheid niet als één blok magie, toverij of hekserij op één en

dezelfde manier beleefde. Net zoals de meeste van hun parochianen hingen vele leden van de lagere clerus een soort syncretisch geheel van geloof aan, waarbij religie en magie complementair waren. Het niveau van alfabetisering groeide naargelang de kerkelijke hiërarchie: hoe hoger het niveau, hoe meer men afstand nam van het volkse geloof en magie. De top van de kerkelijke piramide, de bisschoppen, poogde de grens te bepalen tussen de officiële kerkelijke normgeving en het dagdagelijkse leven van de gelovigen. Natuurlijk speelde ook de individuele persoonlijkheid van de geestelijke een grote rol in zijn houding tegenover tovenarij en magie.⁵

Volgens David was de enige manier om het kwaad tegen te gaan het geduldig te verdragen en de mededogende God te bidden om zijn hulp, gezien enkel de Almachtige God de reden kende van deze beproeving. Tegen de overheersende mening van de meeste van zijn tijdgenoten in, onderstreepte de jezuïet dat niet elke ziekte of tegenslag direct diende in verband gebracht met of toegeschreven worden aan diabolische hekserij. Nochtans, aldus David, was het God zelf die aan de Duivel de toelating gaf om beter dan welk menselijk wezen ook de geheimen en machten te kennen van natuurlijke fenomenen, en te handelen in deze wereld.

De enige mogelijke remedies tegen de diabolische hekserij waren de heilige middelen en heilige woorden die door de Kerk waren erkend en op een afdoende wijze aangewend, net zoals de exorcisten die officieel aangesteld waren door het aartsbisdom Mechelen en door de theologen van de Universiteit van Leuven. Alles goed overschouwd was een zuiver en goed geweten uiteindelijk de beste garantie voor iedere gelovige om het hoofd te bieden in deze kritische omstandigheden.

Hoewel David de inhoud van zijn praktische demonologie op een persoonlijke wijze uitwerkte, was de vormelijke opbouw van zijn traktaat een product van zijn tijd, met de typische kenmerken van

5 N. ROELANTS & D. VANYSACKER, "Tightrope Walkers on the Border Between Religion and Magic". A Study of the Attitudes of Catholic Clerics North of the Linguistic Frontier within the Southern Netherlands Towards Superstition and the Crime of Witchcraft (1550-1650), in: *Revue d'histoire ecclésiastique*, 100 (2005), p. 754-796.

het genre op zich. Vooral de spanning en de confrontatie tussen de Almachtige God en de Duivel, die elkaars omgekeerde waren, kwamen overeen met de spreekwoordelijke antithese die men vaak terugvindt in de toenmalige demonologische literatuur.

Toch hield David zich als man van de praktische pastoraal ver van geleerde theorieën over demonologie. In die zin verschilde hij totaal van zijn confrater Delrío.⁶ Bewust of onbewust vermeldde hij niets van het feit dat zeven vrouwen in 1601 in de stad Gent als demonologische heksen waren verbrand.⁷ Via zijn predicatie en catechese wist de jezuïet met zijn *Schild-Wacht* niettemin daadwerkelijk het dagelijkse leven en het geloof van de gewone inwoners van de Zuidelijke Nederlanden te beïnvloeden en hem of haar een houvast te bieden in een wereld vol toverij, magie en hekserij.

6 D. VANYSACKER, 'Un point de vue' (zie noot 4).

7 Zie M. EERENS, *Toverij in de stad Gent en in de kasselrij van de Oudburg tijdens het laatste kwartaal van de 16de en eerste helft van de 17de eeuw, 1570-1650* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling UG), Gent, Universiteit Gent, 1978.